

KISS RÉKA

Tükörcserepek

Adalékok Ravasz László püspök pályaképehez

Ravasz László *Alfa és Omega* című kétkötetes gyűjteményének előszavában írja, hogy mindig arra vágyott, hogy „homo unius libri” legyen. De ez nem adatott meg neki. És ahelyett, hogy egyetlen téma világgá szétfutó szárait szötte volna mindent egybefogó rendszerre, tükörcserepekké tördelte szét mondanivalóját.¹ Hogy helytálló-e ez az önvallomás, nem ennek az előadásnak a feladata megválaszolni. Előadásom címéül azonban mégis Ravasz metaforáját vettem kölcsön, hogy az emlékező alapvető dilemmájára világítsak rá: Ravasz László püspök rendkívül sokrétű életművének rendelkezésre álló tükörcserepeiből száz év elmúltával vajon hány féle képet raknak össze a 20. századi történeti emlékezetnek és ezen belül a magyar református történeti emlékezetnek alakítói: történészek és teológusok, közéleti véleményformálók és igehirdetők? Jól tudjuk, a mai történetírás és az emlékezetkutatás egyik alaptézise, hogy a múltról szóló történeteink nemcsak a jelenben, hanem a jelennek is íródnak. Legalább annyira tájékoztatnak a ma világáról, mint a tegnaperől; legalább annyira tájékoztatnak a tükörcserepek összeillesztőiről, mint a képről magáról. Nincs ez másként Ravasz László zavarba ejtően gazdag életművének felidézésekor sem, amelynek emlékezetét értő méltatás és kényszerített elhallgatás, jogos kiritka és nemtelen torzítás egyaránt formálta.²

Ravasz Lászlóról lehet emlékezni mint igehirdetőről, ahogy ő saját magára leginkább szeretett tekinteni, de lehet mint egyházkormányzóról, tudósról, vagy közéleti emberről. Mai előadásomban Ravasz püspöki jelentéseire támaszkodva egyházvezetői pályafutásához kapcsolódóan szeretnék néhány elemet kiemelni, köztük olyanokat, amelyek az életút eddigi bemutatásai során talán kevesebb figyelmet kaptak.

Jól tudjuk, Ravasz életművében a nehéz, sorsfordító történelmi helyzetekkel terhes 20. század sűrűsödik össze. Közel három évtizednyi püspökségének kezdő és záró évszámai egyaránt súlyos történelmi fordulópontokat jeleznek. A vesztes világháború és a történelmi Magyarország összeomlása után, az új állami berendezkedés kiépülésének hajnalán került a Dunamelléki Református Egyházkerület élére. A második világháborút követően, a szovjet megszállás éveiben pedig az immár leplezetlenül egyeduralomra törő kommunista diktatúra nyílt politikai zsarolással kényszerítette őt 1948 tavaszán lemondásra.

Ravasz viszonylag fiatalon és igen nehéz helyzetben vette át az egyházkerület vezetését. Az egyházban a két háború közötti – minden ellentmondásával együtt is meghatározó – megújulásának, a felekezeti identitás megerősítésének általa programként is megfogalmazott kísérlete valójában egy soktényezős krízishelyzetre adott válaszként született. A gyökeres változásokat legalább négy tényező együtt hatása kényszerítette ki: A világháborút követő összeomlás, a radikális belpolitikai fordulatok és az ország széthullásával járó megrázkódtatások; a modernitás kihívásaiból fakadó egyre erősödő vál-

¹ Ravasz László: *Alfa és Omega - Prédikációk, beszédek, cikkek*, Budapest, é. n. [1932], Előszó

² A pályaképehez lásd többek között HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök: Ravasz László élete*, Budapest Jaffa, 2017., Kiss Réka: Ravasz László püspöki működése, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten I-II.*, Budapest, Argumentum, 2006, 537–577., LADÁNYI Sándor: Ravasz László püspök – az egyházkormányzó, egyházpolitikus és tudós (akadémikus) – tevékenysége 1921 és 1945 között, *Confessio* 22(1998/2), 21–25.

ságérzet; a liberális protestantizmus elerőtlenedése; az újra erősödő felekezeti kisebbségi helyzettudat együttesen elemi erővel hozták feszínre az egyház életében évtizedek óta jelenlévő, megoldásra váró problémákat, feszültségeket. A korszak elejének fellángoló vitái is jelezték, hogy az új egyházvezetésre egyházpolitikai, egyházkormányzati, gazdálkodási, teológiai, kegyességi viták sokasága vár.

Székfoglaló beszédében Ravasz egyértelműen jelezte, hogy püspökként sem akar kitérni a kihívások elől: „Szívesen vállalom nagy horderejű reformokért is a felelősséget” – szögezte le, ugyanakkor az általános reformlázat csitítandó, sietve hozzátette „az ötletszerűen bedobott reformeszméért azonban nem.”³ A székfoglaló beszéd magasztosságát megtörő oldalvágás a nem beavatott hallgatók számára is érzékeltethette, hogy a püspök indulását az ország helyzetéből fakadó külső kényszerpályák mellett összetett, konfliktusokkal teli belső egyházi helyzet is nehezítette. Ifj. Biberauer (később) Bodoky Richárd naplójegyzetei alapján összeállított szubjektív helyzetértékelését idézve: „lehetséges, hogy ha akkor nem egy Ravasz László, egy széles látókörével, történelmi felelősségtudatával, diplomáciai képességével és egyéni súlyával megáldott ember lett volna a Dunamelléki egyházkerület püspöke, akkor az 1930-as évek elejére komoly szakadás állhatott volna be a Magyarországi Református Egyházban.”⁴ Talán túlzó és túl sötét tónusokkal festett a kép, de jól illusztrálja a kielezett megosztottság kortársi tapasztalat- és hangulatvilágát. Ravasz személyiségéből és egyházvezetői tekintélyéből fakadó integrálóképességére valóban szükség volt, hogy az egyházi életbe új lendületet hozó, de a modernitásra nagyon eltérően reflektáló kezdeményezéseknek, egyesületeknek és az ezeket képviselő karakteres egyéniségeknek egyaránt teret tudjon biztosítani, úgy, hogy mindeközben az eltérő egyházképből fakadó teológiai, illetve a személyi elfogultságokból fakadó gyakorlati konfliktusokat – Ravasz saját kifejezésével élve – „a kanapépörök sekélyes és idegesítő seprejét” is kezelje.

Ravasz bátor és meglehetősen ambiciózus egyházkormányzói program meghirdetésével kezdte egyházvezetői pályáját. Önmagát a „kálvinizmus világnézeti exponensének” nevezve, püspöki székfoglalójában az egyházvezetés legfontosabb feladataként egy „intézményeiben, világnézetében, hitvallásában színtiszta, integrális kálvinizmus”⁵ alapjain nyugvó reformprogram kidolgozását hirdette meg, melynek „legelső és legfontosabb kötelessége megőrizni a lényegét: az evangéliumi keresztyénséget”. A reformátusság szellemi megújulásának kiindulópontját tehát Ravasz a bibliai alapokhoz való visszatérésben jelölte ki, ami előrevetítette a püspök egyházkormányzói terveinek talán legmesszebb-ható irányát: a korábban egyesületi keretek között, „inkább baráti és pártközösségekként” tevékenykedő belmisszió hivatalos egyházi/gyülekezeti programként való meghirdetését. Saját megfogalmazásában: „evangelizálni kell az egyházat azért, hogy az evangélizáló szabad mozgalmakat egyházasítsuk”⁶ A belmisszió Ravasz püspöki jelentéseinek és sokrétű egyházkormányzói tevékenységének egyik leggyakrabban visszaköszönő témájává, a 20. századi egyházi megújulásnak pedig szinte emblémája vált. Szerepét – a rá jellemző ironiával – a püspök ekként vonta meg: „Ha annyi gyakorlati munkát végeztünk volna, mint amennyi elméleti vitát állottunk ki róla, ma már nem lenne belmisszió, mert az igazi belmisszió, mihelyt megvan, feleslegessé teszi önmagát.”⁷

³ Ravasz László dunamelléki püspök beiktatása alkalmával elhangzott beszédek és imák. Összeállította: B. Major János. Budapest, 1921, 33.

⁴ Bodoky Richárd: *Aranyhíd. Családtörténeti töredékek (1926–1928) személyes emlékek és naplójegyzetek alapján. V.*, Budapest, magánkiadás, 2001, 242.

⁵ Dr. Ravasz László püspöki székfoglaló beszéde in: B. Major János: u.o., 33.

⁶ Ravasz László VII. püspöki jelentése, 1928.

⁷ Ravasz László I. püspöki jelentése, 1922.

Jól ismert, hogy Ravasz püspökségének kezdetén hét év alatt végig látogatta a dunamelléki egyházkerület valamennyi gyülekezetét, melyet elsősorban igehirdetői és evangélikációs útnak, „a magyar református egyház újabbkori életében a legnagyobb evangélikációs campagne”⁸-nak tekintett. A vizitáció egyes állomásairól szóló beszámolók egyben jó alkalmat adtak a püspöknek arra is, hogy az egyházi élet egy-egy kulcskérdését exponálja. Ha ezeket a „tükröcserepeket” egymás mellé illesztjük, izgalmas kép rajzolódik ki arról, hogy Ravasz mely területekre tekintett kihívásként, stratégiai feladatként, egyházkormányzati prioritásként.

Az egyház evangélikációját középpontba állító feladatmeghatározásból eredt, hogy Ravasz kiemelt célként tekintett a lelkeszi hivatástudat, elsősorban az igehirdetői szolgálat megújítására. A lelkeszi szolgálat lényegét érintő meglehetősen (ön)kritikus helyzetértékelése szerint egy gyökeres megújulás nélkül „az Ige egyházából a szó ritualizmusa” lesz, a megújulás pedig nem képzelhető el annak felismerése nélkül, „hogy mi szépen beszélünk ugyan, de nem prédikálunk jól.”⁹ Ami a leginkább figyelemreméltó, hogy az igehirdetés tekintélyvesztésének, formalizmusának a korszakban többek által is megfogalmazott problémájáról, az egyházi közvéleményben tapasztalható krízisérzetről szóló, sok érzékenységet érintő diskurzust (ld. az eltérő pozícióból beszélő Makkai Sándor vagy Szabó Dezső egykorú írásait¹⁰) Ravasz püspöki tekintélyével élve, a legfelsőbb egyházvezetés szintjére emelte, egyenesen az igehirdetés reformját jelölve meg az egyház legfontosabb feladataként:

„egyházunknak meg kell látnia, hogy legnagyobb és legelső problémája igehirdetésünk reformja. Mi az Ige egyháza vagyunk és azzal állunk vagy esünk, hogy mennyire tudunk érthetően, érdekesen és határozatosan prédikálni, tehát szükség, hogy helyzetünket komolyan revideáljuk. A régi módszert, amelyből elszállott a Lélek, félre kell tennünk és úgy kell prédikálnunk, hogy minden beszédünk gyülekezetünkre nézve egy nagy belső esemény legyen.”¹¹

Talán nem meglepő, hogy az igehirdetés mellett Ravasz egyházreformjának másik stratégiai pillérét az egyház tanítói szolgálatának, a református iskolakérdés, illetve a hitoktatás, különösen a nem református iskolába járó gyerekek (a református tanulók többsége) vallásoktatásának revíziója képezte, amelyről hasonlóképpen kendőzetlen és szarkasztikus helyzetjelentéseket adott:

„Minden tisztelet adassék a mi derék tanítóinknak, akik közül nem egy igen kiváló és Isten áldotta tanítói lélek, de azért népiskolai vallásitanításunk általában siralmas. A gyerekek nem tudnak járni a Bibliában, az üdvtörténetnek a vázát is alig ismerik. Formális, rendszertelen emlékezésre vannak szorítva és elröppen fejük felett az a pár száz vallásóra, anélkül, hogy egyetlen egyszer az áhitat megborzongatta volna őket [...] Ezeket a gyermekeket veszi át a lelkész 12 éves korban és 4-6 heti kurzus után konfirmálja. Hogyha 4-6 hét alatt csupa Pál apostolok, csupa Timótheusokat tanítanak, ilyen előfeltételek mellett az is kevés volna.”¹²

A népiskolai vallásoktatás válságának tematizálása, jelentőségének felértékelése mögött lényegében ugyanaz a paradigmaváltás húzódott meg, amely a megváltozott egyházképből, a népegyházi keretek

⁸ Ravasz László VII. püspöki jelentése, 1928.

⁹ Ravasz László III. püspöki jelentése, 1924.

¹⁰ Makkai Sándor: Az igehirdetés válsága, *Az Út* 7(1925/7-8), 179-180., Szabó Dezső: *A magyar protestánsizmus problémái*, Budapest, 1926.

¹¹ Ravasz László III. püspöki jelentése, 1924.

¹² Ravasz László II. püspöki jelentése, 1923.

megrendülésének felismeréséből fakadt.¹³ „Megtörténhetik,” – fogalmazott Ravasz az egyházi népoktatási törvények revíziójáról szóló zsinati vitában – „egy-két emberöltő alatt olyan átalakulásokat fog szenvedni a magyar református egyház, annyira diaszpóra egyházzá válik, hogy legfőbb feladata és munkája a vallástanítás lesz, mégpedig nem református iskolába járó növendékek vallástanítása...”¹⁴

A pályakép tükörcserepei közül talán a legtöbb fedőréteg Ravasznak a szociáliskérdésben és a munkáskérdésben kifejtett próbálkozásaira rakódott, hiszen a kommunista rezsim időszakában kialakított – és a rendszer összeomlását túlélő – „reakciós püspök” képehez vajmi kevéssé illeszkedtek a reformátusok számára újdonságként ható nagyvárosi szegénységből fakadó társadalmi problémák iránt érzékenységet mutató egyházvezető gondolatai. Éppen ezért még a mai olvasó számára is meglepőnek tűnhet, hogy a főváros környéki agglomeráció újonnan szerveződő munkásgyülekezeteinek vizitálása során, a kapitalizmus és az urbanizáció nyomán megváltozó egyháztársadalmi folyamatokra reflektálva, Ravasz már az 1920-as években „a kálvinizmus gyakorlati életprogramjára nézve legfontosabb kérdésként” a református egyháznak „a szociális problémához való viszonyát és e viszonyt olyan rendezését” jelölte meg „amely által református egyházunk az ipari munkásság nagy, áldott inspirátora és géniusza lehet.”¹⁵ Felismerve a református egyház megkésetttségét, a püspök jól körvonalazhatóan igyekezett a konkurens teóriákkal, a baloldaltól kihívást jelentő marxizmussal és szocializmussal a jobboldalon előretörő fasizmussal, majd a nácizmussal, illetve a korszak katolikus szociális tanításaival szemben egy önálló, bibliai alapozottságú református szociális tanítás körvonalainak a megrajzolására és a nagyvárosi munkásság református hátterű integrálására. Mindez egy jellemzően agrárius-kisgazda identitású közösség számára, amely a munkásság társadalmi-szellemi beágyazottságát 1918/19 prizmáján keresztül jobbra bizalmatlanul szemlélte, nem volt magától értetődő vállalkozás.

„Meg kell találni annak a módját, hegy az ipari munkás hívő református és egyházának öntudatos és dolgozó tagja lehessen, anélkül, hogy a nagy munkásközösségből kiszakadna és az egyetemes munkás osztályöntudatot megtagadná. Nincs agrár egyház és merkantil egyház. Az egyház egyformán való kapitalisták és szocialisták, merkantilisták és agráriusok számára. Éppen ez az egy biztató körülmény a jövődőt illetően, mert ez azt jelenti, hogy az egyház mindenkié lehet, tehát az egyházban mindenki találkozhatik.”¹⁶ – fogalmazott a püspök, vélhetően a ki nem mondott fenntartásokra is reflektálva.

Az egyháztagok számának fogyásával, a gyülekezeti struktúra átalakulásával, az egyház társadalmi összetételének változásával és a népegyházi keretek további lazulásával számotvető helyzetértékelés két további paradoxon felismerésével párosult. Egyrészt, hogy miközben az egyháznak a korszakban megnövekedett a társadalmi feladatvállalása, jelentősen gyarapodott intézményrendszere és megsokasodtak intézményfenntartási feladatai, aközben az egyház és a társadalom viszonya gyökeresen megváltozott, a felgyorsuló laicizálódás a hagyományos egyházi kötelekeket fellazította, a hitélet formálissá válásának megannyi tünetét hozva a felszínre. A megnövekedett intézményrendszer pedig egyre kevésbé volt képes a – Ravasz kifejezésével élve – „külsődleges keresztényeket” megszólítani. Ugyanakkor a megnövekedett intézményfinanszírozás feladatok, elsősorban a növekvő számú református iskolák fenntartása

¹³ lásd ehhez Kósa László: Bevezetés: reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban, in: uő. (szerk.): *Reformátusok Budapesten. I–II.* Budapest, Argumentum, 2006, 11–35.; Nagy Károly Zsolt: Dunamellék – A lélek ereje a statisztikákban, in: Farbak Péter – Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya – Református kulturális örökség a Duna mentén. A Budapesti Történelmi Múzeum kiállítási katalógusa*, Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum, 2009, 134–139.

¹⁴ Zsinati Napló, Budapest, 1931. március 5., 1237.

¹⁵ Ravasz László VII. püspöki jelentése, 1928.

¹⁶ Ravasz László VII. püspöki jelentése, 1928.

egyre súlyosabb terheket rakott az egyház, különösen a gyülekezetek vállára, amely nehezen kezelhető ellentmondáshoz vezetett. A felekezeti iskolák gondjainak kezelésére a 19. század második felétől kettős folyamat indult meg. Egyfelől a szegényebb egyházközségek sorra mondtak le iskoláikról, s ajánlották fel azokat az államnak, vagy az önkormányzatoknak. Ez a tendencia a két háború között is folytatódott, a világgazdasági válság idején pedig „ragályszerűen indult meg egy mozgalom, amely az iskolák átadását hangoztatta¹⁷.” Mindezek következményeként az egyház iskolafenntartási terheiből egyre tetemesebb részt vállalt az állam, amely egyfelől fokozott anyagi függőséggel járt, másfelől azt eredményezte, hogy az állami szereplők a korábbiakhoz képest egyre nagyobb befolyást igyekeztek gyakorolni az egyházi intézmények felett. A „csendes államosítás” belső ellentmondásokkal terhelt folyamatának felismeréséből fakadt, hogy jellemző módon az állam-egyház viszony problémái is először iskola finanszírozási kérdésként kerültek elő a püspöki jelentésekben.

„Fájdalom, iskoláinkban, mióta a labilis és csekély államsegélyt elfogadni kénytelenek vagyunk, ki vagyunk szolgáltatva tanügy terén a mindenkori és könnyen változó kormányprogramoknak. Nem titkolom azt, hogy én az olyan felekezeti iskolának vagyok a barátja, amelyik csupán saját alapjaiból vagy a hívek áldozatkészségéből tartja fenn magát. Bár soha se jutottunk volna az államsegéllyel járó bizonytalan és függő helyzetbe!”¹⁸

A Monarchia korszakából megörökölt állam-egyház viszony adottságai, a felekezetek közjogi egyenlősítésével szemben a gazdasági egyenlősítés elmaradása, az önálló egyházi célvagyron hiánya az alapvetően kiegyensúlyozott állam-egyházi viszony keretei között is mindvégig meg-megújuló konfliktusok forrása maradt. Szemben az egyházpolitika hagyományos hangsúlyaival, Ravasz felfogásától nem állt távol az államtól anyagilag független, önfenntartó egyház ideája, a liberális gyökerű „szabad egyház szabad államban” elve, s fogékonyságot mutatott minden olyan törekvésre, amely az államtól való anyagi függetlenedés feltételeinek biztosítását célozta. Ezek a törekvések azonban a korszakban nem válhattak egyházpolitikai realitássá. Hiszen egyrészt a református egyház még a különböző jogcímeiken juttatott állami támogatásokkal együtt is szűkösen teremtette elő a vállalt feladatainak ellátásához szükséges forrásokat. Másrészt, Ravasz a református közvéleménnyel összhangban, az állami egyházpolitika kereteit, az „államsegélytől” való függés kényszerpályáját a húszas évek kiéleződő felekezeti rivalizálásának terepeként, az egyre dinamikusabb politikai és közéleti katolicizmussal való kényszerű versenyhelyzet részeként „egy nagy társadalmi ellenreformáció” kulturális vetületeként értelmezte. A katolikus egyház politikai-kulturális túlsúlyában a protestánsok mozgásterének korlátozását látta. „Mindaddig, míg az államegyház conceptioja a valóságban hallgatólagosan és untalan kísért, az 1848:XX. t. c. alapvető rendelkezése egyházunk fundamentális igénye lesz.”¹⁹ – fogalmazta meg a protestantizmus kisebbségi helyzetűdatának egyik alaptételét az 1924. évi püspöki jelentésében, amelyet aztán tíz éves püspöki évfordulójának mérlegkészítésekor foglalt átfogóbb rendszerbe.

Az 1931-es püspöki jelentésnél azért is érdemes hosszabban elidőzni, mert Ravasz ezt az időszakot (helyesen) egy történelmi korszakforduló pillanataként érzékelte és így saját egyházvezetői számadását is egy tágabb, az elmúlt évtized közéleti teljesítményét értékelő kontextusba ágyazta. Ez az értékelés a magyar állam 1918 utáni válságára adott első konzervatív restaurációs kísérletek, a politikai kereszténység – amely Ravasz szerint valójában politikai katolicizmust jelentett – metsző bírálatával kezdődött.

¹⁷ Ravasz László XI. püspöki jelentése, 1932.

¹⁸ Ravasz László III. püspöki jelentése, 1924.

¹⁹ Ravasz László II. és III. püspöki jelentése, 1923.; 1924.

„A háború és a forradalom után kezdődött egy erős nemzeti és keresztény reakcióval. A magyar nép ősi ösztöne lobogott ebben a reakcióban, éppen olyan sok erővel és éppen olyan kevés világossággal, mint ahogy az ösztönnél tapasztalható. Ebben a nemzeti reakcióban a kereszténység nagyon komolyan vett tényező volt, de csak mint politikai jelszó. Nem azt jelentette, hogy több Krisztust a szívekbe és több Krisztus a világba, hanem azt, hogy le a zsidóval és ki a liberalizmussal. Az is kiderült, hogy a keresztény szó lassanként, „római katolikus” jelentést kezdett felvenni és egy újbarok restauráció körvonalai bontakoztak ki a kezdet kooperációs jelszavaiból.”²⁰

A továbblépést Ravasz számára egyértelműen a bethleni konszolidáció jelentette, amelyet „a legnagyobb magyar politikai alkotások közé” sorolt. Ravasz mérlege a bethleni konszolidációról egyértelműen pozitív volt: az összeomlás utáni újjáépítés nagy évtizede, amelyet „egy csodálatos politikai intelligencia irányított” és „amelyet sem letagadni, sem lekicsinyelni nem lehet”. Ebből, az állami politikai célkitűzéseket egyértelműen támogató, a bethleni politika teljesítményeit messzemenően elismerő pozícióból azonban még elgondolkodtatóbb az a helyzetkép, amit Ravasz a korszak társadalmi életének mélyrétegeiről és benne az egyházi életről festett. Miközben egy intenzív államépítés, életerőtől duzzadó fellendülés sodró lendületét mutatta be, arra figyelmeztetett, hogy „észre se vettük, hogy az új barok fundamantum nélkül építi monumentális vonalait.” Érdemes felfigyelni az „új barok restauráció” metaforára, amelybe Ravasz társadalom-politikai kritikáját sűrítette. A püspök szellemi kapcsolódási pontjainak, társadalmi-közéleti tájékozódásainak is beszédes lenyomata, hogy a kifejezés latinosított változata, a neobarokk társadalom néhány évvel később, Szekfű Gyula 1934-ben kibővített „Három nemzedék” című nagyhatású könyvében köszönt vissza, s vált a neves történész nyomán általánosan használt kritikai jelzőjévé a Horthy-korszak társadalmi és politikai anomáliáinak.

Az összeomlás utáni újjászerveződés „építkezési láza” a református egyházat is elérte, történelmi léptékekkel mérve is óriási teljesítményeket eredményezve. Ravasz mérlege szerint a türelmi rendeletet követő évtizedeket leszámítva „nem volt olyan építő és helyreállító korszak a magyar református egyházban, mint az elmúlt tíz esztendő.” Ugyanakkor – figyelmeztetett a püspök – bár a külsődleges építkezés mögött „egy nagy lelki ébredésnek és kimélyülésnek körvonalai” is tapasztalhatóak voltak, a külső építés az egyházban is „általában nagyobb vonalú volt, mint a belső megerősödés”.

Az önkritikát sem nélkülöző, korántsem optimista helyzetkép már a bethleni konszolidációt is magával sodró gazdasági világválság következményeinek egyre nyomasztóbb tapasztalata nyomán született, amikor is mind élesebben merült fel a kérdés, hogy az újabb és újabb feladatot vállaló, de az állami pénzforrásoktól óhatatlanul egyre inkább függővé váló egyház előtt milyen alternatív stratégiák állhatnak – miközben a radikalizálódó belpolitikai klíma az egyházakat is új veszéllyel fenyegette. Ravasz válasza egyértelmű: a belső fundamentum megerősítése, az evangélizáció.

„A mai időkben nem tudom eléggé hangsúlyozni: milyen végtelenül fontos dolog intenzív misziói munkákkal a gyülekezeti életet felfokozni és öntudatossá tenni. Békés időkben az egyházi élet a hagyományok kővedreiben századokig zavartalanul fennmarad, de ha próbatétel következik, a hagyományok kőkorsói széjjeltörnek, odalesz az az egyházi élet, amely önmagában még nem szerveződött. Mindenféle korszakot elképzelhetünk, csak azt nem, amelyik az államegyház jelenlegi alakulatának különösképpen kedvez. Abból a szempontból, hogy minket külső erők tartsanak el, a jelenlegi helyzetnél mindig csak rosszabbat remélhetünk. Nem képzelhetjük el azt, hogy államsegélyeink növekedni fognak, az egyház közjogi kiváltsága gyarapodni fog; [...]. Nem gondolhatjuk el, hogy a hitoktatás,

²⁰ Ravasz László XI. püspöki jelentése, 1931.

az ifjúság vallásos nevelése a közhatalomnak mindig a legfőbb programpontja marad. Arra kell számítanunk és úgy kell berendezkednünk, hogy megéljünk akkor is, amikor nem lesz államsegély; [...] s ne essünk kétségbe akkor sem, hogyha a felsőség nemhogy nem támogat a magunk egyházi céljai elérésében, hanem egyszerűen akadályoz. Ma az egész világon a legkivételesebb helyzetben a magyar egyházak vannak s nem gondolható el, hogy ez a kiváltság fokozódjék, sőt az a természetes, hogy meg fog indulni az átalakulás az államtól nem kedvezményezett egyházitípus felé, amilyen helyzetet ma a világnak mind a két részén: a demokráciákban és a tekintélyállamokban látunk. Ezért szükséges tehát a gyülekezeti élet fejlesztése és öntudatosítása.”²¹

A háború kitörésének évében, 1939-es püspöki számvetésében Ravasz meglehetősen reális és borúlátó helyzet- és jövőképpel írta le az állam-egyház viszony várható alakulását, és az államtól való anyagi függőségnek és az ebből fakadó egyházi szuverenitás korlátainak a veszélyeit. A kormánypolitikához alapvetően lojális attitűd ellenére idejekorán számot vetett azzal, hogy az állami túlsúly az egyház életén messze túlmutató strukturális veszélyeket rejt magában. Egyfelől nem táplált illúziót az újonnan színrelépő totális rendszerekkel szemben, másfelől figyelemreméltó az a felismerés is, hogy az egyház számára előnytelen szeparáció nemcsak egy egyházüldöző diktatúra, hanem egy szekularizálódó demokrácia keretei között is várhatóan be fog következni.

A harmincas évek végi válsághangulatban, az Európa szerte mind szélesebb körben hódító totalitárius állameszme, és az egyre erősödő szélsőjobb szorításában Ravasz az addigiaknál is sokkal borúlátóbban vázolta fel az egyház és a társadalom előtt tornyosuló veszélyeket:

„Az államhatalom erősödése kívánatos, erősödésében azonban sorvad a társadalmi autonómia, s ezek között a legnemesebb, társadalmi szempontból a legértékesebb: az egyházi autonómia is. Ma teljes a harmónia egyház és állam vezetői között, de amelyik pillanatban szembekerülnének egymással, az egyház egész mostani felépítménye széthullana, s újra kellene kezdenünk az ősi ellenállást [...] Nem bocsátkozom jóslatokba aziránt, hogy egy ilyen fordulat mikor következhetik el, csak azt látom meg, hogy minden egyház, amely az állammal életre-halálra összenő, államválság idején külső, intézményes mivoltában összeomlik.”²²

A világháború szorításában Ravasz számára egyre fontosabbá vált az egyház intézményi, de még inkább szellemi autonómiájának hangsúlyozása, nemcsak mint belső egyházi, de mint nemzeti érdek is. A bolsevizmus állandó rémképe mellett a mind fenyegetőbb német nyomás és a nemzeti szocialista veszélyekkel szemben, a harmincas évek vége felé beszédeinek egyre dominánsabb eleme lesz a totális ideológiákkal és rendszerekkel szembeni elhatárolódás, az örök krisztusi tanítás fényében.

„Két hit, két óriási történelmi pathos, két impérium: az autoritativ államnak jobboldali és baloldali fogalmazása áll egymással szemben. Mind a kettő a maga teljes érvényesítésére tör és csak a másik fél legázolása árán éri el célját. Mind a kettő többé kevésbé útjába érzi az egyházat. A baloldali conceptio adáz dühvel igyekszik elpusztítani nemcsak az egyházat, mint intézményt, hanem azokat a hitbeli előfeltételeket is, amelyből történelmileg kisarjadt. [...] Viszont a jobboldali conceptio éppen úgy eszközévé akarja tenni az egyházat, mint a középkorban a római császárság legnyersebb és legszélsőségesebb politikája. Az egyház létében fenyegetve van; tekintélye és méltósága látszólagos, főképpen olyan országokban, ahol menedékképpen a két egymást marcangoló világerő között az egyházhoz mint intézményhez próbálnak menekülni. Az egyház az Igéből és az Ige által él. Az ad neki létjogosultságot,

²¹ Ravasz László XVIII. püspöki jelentése, 1939.

²² Ravasz László XVII. püspöki jelentése, 1938.

hogy Isten gondolatát hirdeti és képviseli e világban. Nem elég fundamentum számára a hagyomány, a politikai szükségesség, a mívelődés, az ész, a természet, a nevelés gondolata: az egyházra most és itt annyiból van szükség, amennyiben szükség van Isten Igéjére.”²³

A háború és a szélsőjobboldali nyomás árnyékban – nem függetlenül a kormányzati inspirációtól – felértékelődött és új tartalmat nyert a keresztyén felekezet közötti kooperáció kényes és nehezen működő programja is. Egyfelől megerősödtek a katolicizmushoz való közeledés gesztusai.

„Mindebből az következik, hogy a történeti egyháznak rendkívüli becsét kell tulajdonítanunk. Semmiféle mozgalomért, társadalmi egyesületért, politikai pártalakulásért egyetlen törmelékét az anyaszentegyház ősi, örök épületének feláldozni nem szabad. Ez a kétezerezstendős egyház még mindig a legjobb egyesület, a legkülönb párt, a legelőbb mozgalom és a legviharalóbb közösség. Most érezzük igazán, hogy minden egyház ősi szövetségese a másoknak. Nincs a világon semmi, ami annyira közel állana hozzánk, annyira megértene minket, vagy amit mi annyira megértenénk, mint Krisztusnak egy másik nevű és más zászlójú serege, egy másik anyaszentegyház. Milyen kicsiny pörök azok, amelyek szembeállítanak minket és milyen nagy érdekek, amelyek összekapcsolnak.”²⁴ – fogalmazott a háború kitörésekor, noha az egyházak közötti bizalmatlanság és érdekellentét gátjai továbbra is drámaian nehezítették az intézményes kapcsolatokat. A Kelemen Krizosztos pannonhalmi főapáttal közös híres, a közeledést szolgáló 1942-es karácsonyi és újévi cikkváltására utalva már nem kis malíciával jegyezte meg, hogy „az volt a baj, hogy a vágy erősebb mint a lehetőség és sokan azt hitték, hogy valamit célul tűzni kell annyi, mint már el is érni.”²⁵

Másfelől új figyelmet kaptak a nemzetközi protestáns kapcsolatok és a nemzetközi ökumenikus mozgalmakban rejlő mozgástér bővítési lehetőségei is. Különösen az angolszász és a semleges államok protestáns egyházaival való lehetséges érintkezések értékelődtek fel, amelyek nemcsak az egyház számára kínálhattak a német nyomással szemben alternatív kapcsolatfelvételi pontokat, hanem különösen a Kállay-kormány törekvéseivel összhangban a nyugati szövetségeseikkel való titkos béketapogatózások előkészítését segítő tájékoztódnak is lehetséges terepét jelenthették. (Lásd pl. Soos Géza és Pap László ezirányú misszióit). A református külkapcsolatok megerősítésének lehetőségeit azonban egyfelől beárnyékolta a nyugati protestantizmusnak a kommunizmussal szembeni megengedő attitűdje, naivitása. „Nekünk kell bizonyóságot tenni arról, hogy a bolsevizmus minden politikai látszat ellenére, amelyben a nyugati demokráciák színe előtt tetszeleg, éppen olyan halálos és gyökeres ellensége a keresztyénségnek és éppen úgy pusztítja és írtja, ahogy Domitianus és Diokletianus (...)”²⁶ – fogalmazott Ravasz 1941-es püspöki jelentésében, abban az évben, amikor Magyarország a németek oldalán belépett a Szovjetunióval szemben a második világháborúba. Másfelől, a teljes képhez az is hozzátartozik, hogy miközben a püspök világosan látta a kommunista diktatúra relativizálásának nyugatról jövő veszélyeit és metsző hangon ítélte el, hogy a Canterbury érsek a Szovjetunió győzelméért imádkozik, „és a finnek kezéből az önvédelmi harc fegyverét kegyes szólamok közben kicsavarja”, mert „Ezek az emberek nem tudják, hogy mi a bolsevizmus!”, a relativizálás csapdájába maga is beleesett, amikor az antikommunista propagandával egybecsengően a nemzeti szocializmus egyház-ellenességéről festett kép túlzásait ostromozta: „nekünk kell bátran megvallanunk, hogy bár a nemzeti szocializmus és a ke-

²³ Ravasz László XV. püspöki jelentése, 1936.

²⁴ Ravasz László XVIII. püspöki jelentése, 1939.

²⁵ Ravasz László XXII. püspöki jelentése, 1943.

²⁶ Ravasz László XX. püspöki jelentése, 1941.

reszténység két merőben különböző dolog, s a kettő ellentéte könnyen kiütközhetik, mégis tökéletes valótlanosság az, amit a nemzeti szocializmus Isten-ellenességéről és egyházüldözéséről hirdetnek.” Igaz, püspöki jelentésében a szabad véleményformálás korlátaira, a cenzúra jelenlétére is elég kendőzetlenül utalt, amikor arról beszélt, hogy „a kivételes állapot lehetetlenné teszi a bírálatot, véleménynyilvánításra és közakarat kialakítására nincs alkalom.”²⁷ Így a nyilvános térben, a német szövetséggel szembeni nyíltan kritikus álláspont nem is jelentethetett meg. Ez történt az 1943 novemberében, a lelkeszgyesület közgyűlésén elmondott beszédével, amelyben egyértelműen a háborúból való sürgető kiugrás mellett érvelt. Az eredeti szöveget azonban még az egyházi sajtóban is csak cenzúrázott formában, a békepárti passzusok törlésével közölte.²⁸

Ravasz életművének tükörcserepeit vizsgálva kétségtelen, hogy az életpálya legkritikusabb, súlyos tévedésekkel terhelt fejezetét a zsidókérdésben több ízben is megfogalmazott nézetei és az antiszemita törvényhozásban való részvétele, az első két zsidótörvény megszavazása jelentette.²⁹ Ennek ismeretében is figyelemreméltó, hogy miközben az egyre durvuló szélsőjobb oldali retorika az egyházi közvéleményt sem hagyta érintetlenül, Ravasz a püspöki jelentésekben alig érintette, nem exponálta az ún. „zsidókérdést”. Két évtized alatt lényegében két alkalommal került elő a beszédeiben. Elsőként a zsidómisszió kontextusában, egy, az ökumenikus misszió mozgalmakra nagy hatást gyakorolt, később béke Nobel-díjjal kitüntetett amerikai laikus evangélikus, John Mott elnökletével Budapesten megrendezett nemzetközi zsidómisszió konferenciáról beszámolva fejtette ki, hogy szerinte „Magyarországon a zsidó-kérdést pro vagy contra mindig helytelen szempontból ítélik meg,” ez a konferencia hozta „számunkra a helyes megoldási szempontot, a misszió gondolatát, mint lehetőséget és felelősséget.”³⁰ Másodjára pedig már a háborús viszonyok között, a jogfosztó zsidótörvények következményeként megszaporodó egyházi betérések teológiai-egyházjogi következményeire reflektált. A keresztény egyházakba betérni szándékozó, a keresztlevélről védelmet remélő, de a keresztény hitet nem gyakorló üldözött zsidók helyzete már a német megszállást és a tömeges deportálást megelőzően is teológiai, morális és politikai dilemmák sora elé állította az egyházak vezetését.³¹ A teológiai és humanitárius szempontok feszültsége, a szélsőjobb politikai nyomása, a már korábban kitért zsidók biztonságának kockázatától való félelem a tömegesen kiadott keresztlevelek által, valamint a zsidóság kiszolgáltatottságát kihasználó fel-felbukkanó visszaélések egyaránt lépéskényszerbe hozták az egyházvezetést, amely 1943 májusában fogadta el a betérésekről rendelkező új, szigorított szabályrendeletét:

„ellenőrizhetetlen és egyéni felfogásoktól függő eljárásoknak kúsza összevisszasága sok kísértésre adott alkalmat, mihelyt az áttérés formális igazolása olyan közjogi ténykedéssé vált, amelytől egyének és családok vagyona és élete függött. A zsidótörvények természetes következményeire gondolok. Ne csodálkozzunk rajta, ha a legutóbbi idők roppant nyomása alatt nem egyszer megtörtént, hogy a parochiális jog figyelmen kívül hagyásával pásztori vagy egyéb kapcsolatok döntöttek afelől, hogy kit

²⁷ Ravasz László XX. püspöki jelentése, 1941.

²⁸ ORLE közgyűlés megnyitóbeszéd. 1943. november 4. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára C/ 141 27. db. és Református Jövő 1943. november 10., 1., Ravasz László: ORLE Elnöki megnyitó beszéd 1946. szeptember 25., in: Bárczay Gyula (szerk.): *Ravasz László Válogatott beszédek és írások 1945–1968*, Bern, 1988, 69

²⁹ Hatos: Szabadkőművesből, ; MAJSAI Tamás: A magyar református egyház és a holocaust. A nyilvános tiltakozás története, *Világosság* 36(1995/5), 50–80.

³⁰ Ravasz László VI. püspöki jelentése, 1927.

³¹ Lásd ehhez Szász Lajos: „... Aki bűnt követett el bűn nélkül...”. A református lelkész és az izraelita felekezetűek megkeresztelése Gégényben 1943/44-ben, *Kommentár* 10(2015/16), 21–42.

melyik gyülekezet lelkipásztora vegyen át. Ha az ilyen lelkipásztorok megsértették az egyház szentségét és a keresztség sákramentumát azzal, hogy boldog-boldogtalannak kiszolgáltatták a Krisztus testéhez való tartozást igazoló okiratot komoly előkészület és a további keresztyén élet biztosítása nélkül s mindezekért szokatlanul magas stóladíjat fogadtak el: elveszik méltó büntetésüket.”³²

Az 1943-as püspöki jelentés elhangzásakor Ravasz még vélekedhetett úgy, hogy minden baljós előjel, tragikus előtörténet és jogfosztó intézkedés ellenére, a magyar zsidóság *fizikai* létét *többnyire nem* fenyegette közvetlen veszély. A Kállay-kormány titkos különbéke kísérleteit és a szövetségesek balkáni partaszállásában bízó, időnyerésre és ezzel a német-megszállás elkerülésére játszó kormánypolitikát ismerve, a Ravasz-féle egyházvezetés is számolhatott úgy, hogy a – kormányzati taktikával összhangban – a német és hazai szélsőjobboldali követelések (amelyek ekkor már a zsidóság tömeges deportálását sürgették) vitorlájából kifogva a szelet, szigorított egyházjogi rendelkezésekkel sikerül az egyházra nehezedő nyomást is kezelni. Ez a remény 1944. március 19. után végleg szertefoszott. A tömeges deportálások megindulása és az auschwitz-i jegyzőkönyv megismerése után Ravasz minden befolyását és tekintélyét latba vetve próbált a zsidóság megmentése érdekében közbenjárni. Határozottan tiltakozott a kormányzatnál a deportálások ellen, miközben megpróbált az ellenállásban és életmentésben kiemelkedő szerepet vállaló református intézményeknek, szervezeteknek, személyeknek háttérrel és védelmet biztosítani. A nyilasok elől bujkálni kényszerült. 1945-ben mentesítették az igazolási eljárás alól.

A negyedszázados püspöki életút mérlegét, köztük Ravasz világháborús megnyilatkozásainak és a zsidókérdésben elfoglalt álláspontjának önkritikus számbavételét, a szembenézés nehéz feladatát már szovjet megszállás alatt, a mind fenyegetőbb kommunista hatalomátvétel árnyékában kellett volna végigvinni. A múltfeltárás folyamatának, az őszinte társadalmi párbeszédnek azonban nem lehetett reális esélye. Hiszen a tömegkommunikáció teljes eszköztárát, a titkosszolgálati és igazságszolgáltatási apparátust egyaránt uraló és hatalmi céljai érdekében gátlástalanul felhasználó kommunista párt szisztematikusan építette fel az új ellenségképet, demokrácia ellenes bélyeggel igyekezve szellemi és politikai karanténba zárni világnézeti-politikai riválisait. Nem véletlen, hogy a demokrácia reménye mögött felsejlő politikai realitást érzelve Ravasz 1945 novemberében már úgy fogalmazott (miközben elvileg a kisgazdapárt győzelmét is köszönthette volna), hogy „sokszor az a benyomásunk, mintha a jobboldali fasizmust baloldali fasizmus váltotta volna fel s szívszorongva figyeljük, hogy az ellenkező végletekbe szédületesen kilengő inga mikor tér nyugalmi állapotba.”³³

Mindezek után Ravasz László háttérbe szorítása csupán idő kérdése volt, amely a többi egyház vezetőihez hasonlóan 1948-ban be is következett. Ezt követően az életmű tükörcserepeiből évtizedeken keresztül csak a hivatalos osztályharcos-marxista útmutató szerint lehetett válogatni. Azóta egyre több tükörcserepen keresztül tekinthetünk rá egy nagyhatású életpályája sokrétű, olykor ellentmondásos fejezeteire. Az életmű teljes feltárása, átfogó-elemző bemutatása azonban még előttünk áll. A mérleget sokan sokféleképpen vonták már meg, az állandó mértéket azonban maga Ravasz László állította fel, amikor az egyház „legelső és legfontosabb kötelességéről” beszélt, nevezetesen, hogy mennyire sikerült megőrizni a lényegét: az evangéliumi keresztyénséget?

³² Ravasz László XXII. püspöki jelentése, 1943.

³³ Ravasz László XXIII. püspöki jelentése, 1945.